

BODÓ MÁRTA

ÁRPÁD-HÁZI SZENTEK, AZ ÉGI ÉS FÖLDI HATALOM LETÉTEMÉNYESEI

...egy aszketikus hajlamú, szegénységre vágyó, ugyanakkor férjébe végtelenül szerelmes fiatal nő, aki lovagol, a kor szokása ellenére férjével egy asztalnál étkezik (és olykor semmit sem eszik, mert böjtöl), a templomban uralkodói jelvényeit Jézus lába elé teszi, éjjel férje mellől felkel imádkozni, betegeket ápol a palotában.

Szent és kiválasztott magyarság

■ Az Árpád-házi szentek köré egy olyan retorika kristályosodott ki a századok során, amely a magyarság valamiféle kiválasztottságát implikálja mind vallási, mind nemzeti értelemben. Ezzel a ma is élő, elterjedt, meggyökeresedett nézettel több probléma is van. Az egyik, hogy a mai értelemben vett egységes magyarságról, magyar nemzetéről, nemzettudatról nem beszélhetünk a közép-korban, a rendi besorolás, az azonos jogok, kiváltságok alapján határozták meg a közösséget, az azonos nyelvű, szokású csoportokat. Az etnikai származást felülírta a rendi besorolás. A modern nemzetfogalom a francia forradalomtól eredeztethető. Az államnemzet és kultúrnemzet megkülönböztetés lényegét erdélyi magyaroknak talán nem kell magyarázni. A másik pedig, hogy a szentség fogalma sem teljesen egyértelmű, módosult az idők során, vallásos szóhasználatban is többféle értelmezése volt. Az ószövetségi felfogás szerint az egyetlen szent és minden szentség forrása Jahve maga: „Szent, szent, szent a Seregek Ura, dicsősége betölti az egész földet!” (Iz 6,3) Ezt ma is így imádkozza a (katolikus) pap a misében: „Valóban szent vagy, Istenünk, és méltán dicsóít téged alkotásod, az egész teremtett világ, mert Fiad, a mi Urunk, Jézus Krisztus által, a Szentlélek erejével éltetsz és megszentelsz mindent.”¹ A szentség, azaz a kiválasztottság mint az Istennek lefoglaltság állapota az Újszövetségben így jelenik meg: „Mert benne kiválasztott minket magának már a világ teremtese előtt, hogy szentek és feddhetetlenek legyünk előtte szeretetben.” (Ef 1,4) A *Magyar Katolikus*

Lexikon szerint a *szentek* (*sancti*): tág értelemben az összes megkeresztelt hívő (mert részesülnek Isten életében és szentségében); szoros értelemben viszont az a szent, akit az egyház egy eljárás során hivatalosan kanonizál, ezzel együtt liturgikus tiszteletet, ünnepet kap.² Egyes újszövetségi iratok szóhasználatában a szent a keresztény hívő szinonimája: „Pál és Timóteus, Krisztus Jézus szolgái, mindazoknak a Krisztus Jézusban hívő szenteknek, akik Filippiben vannak, püspökeikkel és diakónusaikkal együtt: kegyelem néktek és békesség Istentől, a mi Atyántól és az Úr Jézus Krisztustól.” (Fil 1,1–2)

Katolikus gondolkörben a szent: példakép, aki elfogadta Istennek a szentségre való meghívását, az erényeket hősiességgel gyakorolta. Ugyanakkor André Vauchez felhívja a figyelmet a szentség korhoz kötött mozzanataira, és kiemeli: különböző korokban különböző aspektusok domborodtak ki, kerültek előtérbe akár a szentség, akár egyes szentek vonatkozásában, mintegy az illető kor spirituális, vallásos tapasztalatát, gondolkodásmódját, a társadalmi körülményeket, elvárásokat és eszményeket tükrözve.³ Az Árpád-házi Szent Erzsébetnek szentelt 2007. évi, Csíksomlyón tartott emlékkonferencia anyagából összeállított kötetben több szerző, kutató fogalmazta meg: egy szent kultuszán belül koronként más és más elemek kerülhetnek előtérbe, amelyeket aktuálisnak, relevánsnak ítélnék meg, és az aktuális kor rendelkezésre álló eszközeivel propagálnak.⁴

Szentek és legendák mai értelmezése

■ Hogyan közelítsünk hát a szentség kérdéséhez, ezen belül az Árpád-házi szentekhez? Dümmerth Dezső ajánlata: „A történeti források dokumentumaiban a politikai történet, a diplomáciatörténet eseményei és magatartásformái mellett felfejthető az első magyar királyi családnak egy titokzatos, belső története is, mely felénk, szemlélők felé egy sajátos jelbeszédben nyilvánul meg. Ha ezt a fejlődésvonalat megpróbáljuk végigkövetni, akkor a pusztai ráció tájain túl fekvő értelem, a szellem titokzatos világa felé közelítünk.”⁵ A modern hagiográfia, amely (többek között) a humanista történetkritika és a szentek protestáns szemlélete hatására a forrásokat újra, alaposabb vizsgálatnak vetette alá, a szentkultusz történeti alakulását is nyomon követi, és többek között olyan témákat vizsgál, mint a kultuszalakítás, a kanonizációs eljárás, a szenttisztelet formái, a szentségi kritériumok és vallási ideálok összefüggése és alakulása, a szentkultusz mint hatalomgyakorlási eszköz és legitimációs forma stb.⁶ A két megközelítés nem egészen esik egybe. Ez utóbbi inkább a racionális utat követi, többek között azért is, mert adatokra támaszkodik, azokból kiindulva értelmez. Természetesen azt is tudjuk, még a reáliák terén is a kísérlet megfigyelője szemé(lyé)ben ott a szubjektivitás, a mégoly hiteles történelmi adatokat is a szubjektum rakja össze és olvassa egybe. Ugyanakkor a történeti tények nem sértik a vallásos érzületet; attól, hogy a hagiográfia tudományos vonalán haladva észrevesszük az Árpád-háziak szentségének tételezésekor a legitimációs, a dinasztikus érdeket és szempontot, még nem tagadjuk a vizsgált személyek egyéni érdemeit, vallásos motívációit, elkötelezettségét; az erényeknek jelen kellett lenniük életükben ahhoz, hogy a szentség ténye állítható legyen. Sok szent élettörténete egészen kivételes egyéniséget villant fel még akkor is, ha tudjuk, hogy a szentek élete egy műfaj, amelyet ma a történeti és irodalmi műfajok határán helyeznek el. A *legenda* (a latin *olvasandó*ból) vallási tárgyú kisepika, amely mint hagyományos egyházi műfaj három feladatnak tesz eleget: a szent csodáit dokumentálja, ezekről bizonyítékokat gyűjt össze és sorol fel; megörökíti a szent életének eseményeit; az olvasók számára nevelő célzatú olvasmányt kínál. A legendák általában négy részből tevődnek össze: a tárgyalt szent nevének etimológiája – élettörténet (*vita*) – szenvedéstörténet (*passio*) – csodajegy-

zék (*miracula*). Eredetileg a szentté avatásra készült egy élettörténet (a *vita*), amely később szerzetesek épületes olvasmányául szolgált. Ennek megfelelően a hangsúly eltolódott a csodatételek, a szent erényei, az erkölcsi tanítások irányába. A történetrögzítésen túl a szentek élete egyre inkább olyan keresztény irodalmi forma lett, amelyben vándormotívumok, ábrázolási sémák szolgálták a csodás és természetfölötti elemek elbeszélésére, az életrajzok hőseiben inkább típust, eszményt ábrázolnak, mint egyéniséget, sokszor a tények és a példák illusztráló eszközei, a valóságos eseteket bibliai elemek, toposzok egészítik ki vagy akár helyettesíthetik. Az egyes szentek történeteit úgynevezett legendáriumokban gyűjtötték össze, ezek legismertebb és legnépszerűbb darabja a *Legenda aurea* (Jacobus de Voragine, 13. század),⁷ amelyben Árpád-házi Szent Erzsébet is szerepel.

Az első magyar szentek

■ I. (Szent) Lászlónak a királyi trónra kerülése meglehetősen nehezen ment, számos bonyodalommal járt, Salamonnal, a korábban teljesen legitim módon megkoronázott királlyal éveken át tartó hadakozás előzte meg. Miután ellenfelét legyőzte, s az lemondott, és a koronát is visszaküldte, László, aki valóban tehetséges stratégia és uralkodó volt, még mindig úgy érezte, uralma legitimizálásra szorul. A korban lehetséges módozatok közül a pápa támogatását már korábban megszerezte, s ezen a vonalon kezdeményezte és szorgalmazta elődjének és a dinasztia alapítójának tekintett I. Istvánnak a szentté avatását.⁸ Valóságos égi udvartartást alakított ki szentekből, 1083-ban a szentek sorozatát avatták: előbb Zoerard-András és Benedek remetét Magyarországon északi felén, Nyitrán, aztán az 1046-os pogánylázadás idején kiemelkedő szerepet játszó Gellért püspök következett, őt délen, Csanádon avatták szentté. Augusztus 20-án volt a „csúcsemény” Székesfehérvárott: a magyar püspökök, apátok és előkelők jelenlétében István király maradványait (amelyek a legenda szerint édes illatot árasztottak a sír felnyitásakor) ezüstládába zárt ereklyéivel a királyi bazilika oltárára emelte.⁹ Az ünnepi eseménysor szintén Székesfehérvárott Imre herceg szentté avatásával zárult november 4-én. Ezzel László olyan védőhálót épített ki maga köré, amely evilági legitimációt teremtett számára, ugyanakkor a transzcendens hatalmát is mintegy a pártjára állította. Erre bel- és külpolitikai okai egyformán voltak. Ily módon az Árpád-ház keresztény presztízsét is megteremtette, míg korábban a kereszténnyé lett magyar királyságot egyetlen saját szent sem oltalmazta, László egyből többeket állított a mennyei csatornába, sőt a valószínűleg a kanonizációt közvetlenül megelőző időszakban Istvánról írt Nagyobbik Legendában a további, finoman beleszórt, de tudatos építkezésre utaló (egyház)politikai szálak is felsejlenek: itt ugyanis más szentekről is olvashatunk, többek közt az Európa-szerte népszerű Szent Mártonról, aki ugyan Tours-hoz kötődik, de akinek pannóniai születése miatt a magyar vonatkozásait az írás hangsúlyozza. Azaz a dinasztia és a föld is szent, többszörösen biztosítja László király pozícióját. Klaniczay Gábor arra hívja fel a figyelmet, hogy Imre herceg az apjánál, Istvánnál halványabb alak, fiatalon meg is halt, az uralkodásra csak készítették (Gellért püspök és István király Intelmei), de ténylegesen sosem uralkodott: szentté avatása azonban további legitimációval szolgál Lászlónak, aki az Intelmekben eredetileg Imre elé kirajzolt ideális uralkodó mintának minden vonásában megfelel.¹⁰

Kristó Gyula a szentkirály-modellek közül Szent Istvánt az apostoli királyok közé sorolja, ő alapította meg a keresztény országot, ő alakította az állam- és egyházszervezetet, Szent László az egyházat és az országot védelmező szent uralkodó típusa, végül egy harmadik kategória azoké, akik a halált mintegy harc nélkül fogadták el – Szent Imre herceg (részben) ide sorolható.¹¹ István tehát az első és egyben a dinasztia meg-

alapozó magyar szent. I. László királyt magát is – a 12. században kialakult lovagi eszmény nyomán, amelynek a keresztes háborúk kora kedvezett, s a királyi szentek kultuszát e „harciasabb” irány felé kanyarította – szentté avatták 1192-ben.

Az Árpád-ház női szentjei

■ A 13. század ismét új fordulatot hozott: Európa-szerte előtérbe kerültek a női szentek. A Nyugaton az 5–12. században tisztelt szenteknek mintegy 10%-a nő, ezen a perióduson belül legalacsonyabb az arányszám 800 és 1150 között,¹² 1200 körül fordulópont következik, az 1198 és 1431 közt lefolytatott szentté avatási eljárások esetében már 18% a nők aránya. Vauchez azt állapítja meg az adatokat és összefüggéseket vizsgálva, hogy a 13. századtól kezdve egy viszonylagos növekedés tapasztalható, a katolikus egyház hivatalosan is elismeri a nő lehetőségét a szentté válásra,¹³ ami sokáig azért sem volt lehetséges, mert a közfelfogás az egyházatyák magyarázata nyomán a bibliai bűnbeeséstől eredeztetve a nőt mint a bűnre természeténél fogékonyabbat sem közbenjárói, sem példakép szerepre nem tartotta alkalmasnak. Voltak ugyan mártírnők a kora kereszténységben, de az első tíz század női vértanúit semmi sem különböztette meg férfi társaiktól, azaz női mivoltuk semmiben sem nyilvánult meg, bár társadalmi lehetőségeik és szerepük jelentősen különbözött a férfiakétól. Azaz csak akkor válhattak szentekké, ha nőiségük rejtve maradt, és férfias erényeket mutattak, mert a férfiak véleménye szerint a női eleve gyengeséget és érzékiséget, a szentséggel gyökeresen ellenkező tulajdonságokat jelent.¹⁴ Éppen ezért állíthatjuk, hogy a számadatok, statisztikák ebben az esetben nagyon viszonylagosak, és csak a kort, a körülményeket is figyelembe véve lehet bármi érdemlegeset kihámozni azokból. Míg korábban a szüzesség és szentség szorosan összefüggött, a 13. században házas nőket, akik gyermekek is szültek – Árpád-házi Szent Erzsébet (meghalt 1234-ben) és Hedvig (meghalt 1243-ban) –, szentté avattak. A szentségmodell változott, ugyanakkor ezek a nők még mindig az arisztokrácia köréből kerültek ki, igaz, lelkesen adták fel világi javaikat és hatalmukat. Ez a lemondás a kortársak szemében még nagyobb hősiességeknek s így még hitelesebbnek tűnhetett, mivel valóban sok mindenről mondtak le. A női szentségmodell alakulásában e nők arisztokrata, uralkodói származása sokat nyomott a latban, s általuk vált aztán később, a 15. századra az is lehetségessé, hogy immár alacsony származásúakat, parasztlányokat (Siénai Szent Katalin, Szent Johanna) is mint hiteles szenteket, prófétai képességekkel rendelkező látnokokat elismerjenek. Az is igaz lehet, hogy a női szentség ilyen előretörése egyesekben félelmet keltett, a nők ilyen erős hatása és befolyása letörésére (is) született meg a boszorkányüldözés, ami elsősorban nőket célzott és érintett.¹⁵

Az Árpád-ház befolyását tehát kezdetben a dinasztiaalapító férfi királyszentek alakították és szilárdították meg, majd a női szentek vitték tovább, és tartották fenn. Az alakuló Európában a hagyományos arisztokrata erény most a látnok és prófétai képességekkel rendelkező, csodákat generáló nők által a dinasztikus befolyást a transzcendens irányába is kiterjesztette és erősítette.

Az Árpád-házi női szentek sokfelé ágazó hálózatot alkotnak, hiszen házasság révén sokfelé elkerültek, ilyenek: Skóciai Szent Margit (1047–1093); Árpád-házi Szent Piroska, Priszka, bizánci ortodox szent Irén néven (1080–1143); Prágai Szent Ágnes (1205–1282); Portugáliai (vagy Aragóniai) Szent Erzsébet, II. András (Endre) dédunokája, aki nevét is híres nagy-nagynénjéről kapta (1277–1336); lengyelországi Szent Hedvig (1373–1399). Ide sorolható Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231) is, aki élete nagyobb részét töltötte Tübingiában, Szent Kinga (1224–1292), akinek még szentté avatása is Lengyelországban történt, és aki egyébként Boldog Jolán (1235/39–1298: őt Kinga nevelte, ezért ő is Lengyelországban élt) és Szent Margit

(1242–1270) nővére. Ezeknek a nőknek nagy része férjhez ment, majd megözvegyülve kolostori életet élt (olyan is volt, aki szüzi házasságban élt férjével), vagy eleve zárdában töltötte életét. Mindenikük történetét nem eleveníthetjük itt fel, ezért a két legismertebbről ejtünk néhány szót.

Időben első Szent Erzsébet. A követendő női példát emeli ki vele kapcsolatban Sík Sándor is, ilyen címen írt ugyanis róla: *Szent Erzsébet: női eszmény*. Az írás első bekezdése jól tükrözi a 20. század eleji közfelfogást az Árpád-házi szentségről, a férfi és női eszményről: „Az első árpád-házi szentek hatalmas királyi alakjai után: Szent Erzsébet új világ, új szépség, új mélység. István, Imre, László: országintéző, nemzetalkotó nagyok, Erzsébetet legszívesebben úgy emlegeti a keresztény világ, mint a *kedves* Erzsébetet. István, Imre, László: a magyarság nagy célkitűzői, a magyar lélek nagy útmutatói, Szent Erzsébetről a legenda szerint születésekor megjövendöli az erdélyi varázsló, Klingsor, hogy vigasztalására lesz a föld minden népének. Szent László a férfiúi eszmény legszebb példája: Erzsébet a női eszmény megtestesülése.”¹⁶

Erzsébet történetére Szabó Magda egy, a Bánk bán margójára írt esszében csodálkozik rá, hiszen a Katona-darabban nagyon negatív színben feltűnő Gertrudis – és II. Endre – lánya volt. „Ki tudja, milyen volt a meráni Gertrúd, hisz mindörökre úgy kell hogy rögzüljön, ahogy Katona ábrázolta. [...] Gertrúd, a meráni, a saját rokonait is agyonbecézte, ez lett vesztének egyik oka is, hogy szerethette hát a saját fiát-lányát, milyen tündér gyerekkora lehetett mellette annak a parányi szentnek és annak a későbbi nagy királynak. [...] elhültem, mikor végre tételszerűen megtudtam, mit vitt magával Erzsébet, és elhülhetett az egész türingiai társaság is, amikor a kislányt és hozományát kipakolták: egy kincstár utazott nászajándékképpen a négyéves gyerekekkel, elképesztő fejedelmi vagyon.”¹⁷

Nemzetközi hírneve neki a legnagyobb, hol Elisabeth von Thüringia, hol Elisabeth of Hungaria néven ismerik. Életmódja, rangja is inkább lehetővé tette, hogy „nemzetközi” kapcsolatai legyenek, hiszen uralkodó volt, nem kolostorban élt. Naprakészen ismerte a kortárs spiritualitást, Assisi Szent Ferenc mozgalmát, és ehhez az irányzathoz, Szegénység Úrnő követőjéhez csatlakozott. Bár vannak, akik mindezt gyóntatója, az öt drákói szigorral irányító Marburgi Konrád számlájára írják, a valószínűbb az, hogy Erzsébet éppen ilyen hajlamai miatt fordult ebbe az irányba, s vállalta később a lelkivezetőjének való teljes engedelmességet. Mindenképpen rendhagyó élettörténet és egyéniség sejlik fel a korabeli életrajzok minden sematikus vonása, illetve a későbbi, sokszor édeskés ábrázolásmód mögött: egy aszketikus hajlamú, szegénységre vágyó, ugyanakkor férjébe végtelenül szerelmes fiatal nő, aki lovagol, a kor szokása ellenére férjével egy asztalnál étkezik (és olykor semmit sem eszik, mert böjtöl), a templomban uralkodói jelvényeit Jézus lába elé teszi, éjjel férje mellől felkel imádkozni, betegeket ápol a palotában, stb. Érdekes külön tanulmány tárgya lehet kultuszának a századok során való alakulása, illetve a róla írt irodalmi és vallásos művek nyomán kibontakozó Erzsébet-kép.

Kortársai ismerték és tisztelték, hivatkoztak rá: Magdeburgi Mechtild, a látnok begina Isten kinyilatkoztatásából úgy tudta, Erzsébet egyrészt „igen messzire jutott a szentségben”, másrészt ő hírnök volt, aki „a szívtelen nőkhöz” küldetett, „akik kastélyaikban ülve szabados életet élnek, gőgös felfuvalkodottságukban állandóan a hiúság légkörében éltek, s ezért egyenesen a pokol mélyére kellett volna leszállniuk. Erzsébet példáját több nő követte, jóakarata vagy képessége szerint.”¹⁸ – Éppen európai ismertsége játszhatott közre abban, hogy korai halála után alig négy évvel már szentté is avatták. Legkisebb lányát, akit saját anyjáról nevezett Gertrúdnak, premontrai apácákhoz adta nevelésre, a kislány ott cseperedett fel, és a kolostort el sem hagyta többé, apátnő lett, majd boldoggá avatták: VI. Kelemen pápa 1311-ben a ko-

lostor számára engedélyezte tiszteletét, majd 1729-ben ezt az egész premontrei rendre kiterjesztették.¹⁹

Erzsébet unokahúga, Margit a másik szentté avatott Árpád-házi nő. Élete legalább annyira ismert számunkra, mint nagynénjéé, bár sokkal eseménytelenebb, hiszen mivel őt szülei engesztelésül Istennek ajánlották, kiskorától zárdában nevelkedett, és azt később saját akaratából választotta élete teréül akkor is, amikor lehetősége lett volna a kolostort apja módosult terve értelmében dinasztikus érdeket szem előtt tartó házasságra váltani. Margit a kor vezeklő jámborságának megtestesítője, de magyarországi elzártsága okán is európai léptékben kevésbé volt ismert korában, tiszteletét csak 1789-ben engedélyezték hivatalosan, s végül 1943-ban avatták szentté.²⁰ A Margitot megjelenítő irodalmi művek közül a legismertebb Gárdonyi Géza *Isten rabjai* című regénye, de az alázatos királylány alakját mások is megörökítették. Köréje kevesebb édeskés mellékízü interpretáció fonódott, de azért a Margit-féle szentségmodell befogadástörténete és (re)interpretációja is külön írást kíván. Érdekes megemlíteni egy időben közeli írást, Lackfi Jánosét, az ő kortárs misztikájának, amelyet Szabó T. Anna objektív misztikának nevez,²¹ is része a Margit-kép – mint női szent egyetlen a költő által versciklusban bemutatandónak választott öt között –, és ikonikus a *Szent Margit legendája* című ciklus kép-képmás-Isten vonatkozása: „Bosszantóim egyike tiltott / tárgyat tükröt tartott / élém ma / Mindig szerettem volna / ilyen egyénületlen arcot / mintha elmosódva / az idő fölé hajolna”²² – „...az arc megragadhatatlanságára, az ikon személyfeletti, önmagán túlmutató mivoltára hívja fel a figyelmet” – mondja értelmezője.²³ Az „egyéniületlen” itt nem az egyéniség hiányát jelzi, hanem a szentségnek azt a misztikus odaadottsági mozzanatát, amely Szent Margitra jellemző, amellyel az „én” önként olvad, oldódik fel az egészben, a létben. A keleti egyházi ikontipológia értelmében az egyén arcán átragyog a mindenség, vonásai nem egyediségét, hanem Isten mindent magába foglaló egységét jeleníti meg. Ez az a fajta szentség, amelyet az írás elején kiválasztottságnak nevezünk, mégpedig olyan kiválasztottságnak, amely az Istennek lefoglaltság állapotát jelenti.

■ JEGYZETEK

1. Részlet a *Misekönyv* III. eukarisztikus imájából.
2. *Magyar Katolikus Lexikon*, forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/S/szentek.html> (letöltés: 2016. 06.05.)
3. André Vauchez: *Between Virginity and Spiritual Espousals: Models of Feminine Sainthood in the Christian West in the Middle Ages*. *The Medieval History Journal* 2, 2 (1999) 349.
4. Gábor Csilla – Knecht Tamás – Tar Gabriella Nóra: *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Magyar–német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában. Verbum, Kvár, 2009.
5. Dümmerth Dezső: *Az Árpádok és a magyar szent-kultusz kialakulása*. Junior, Bp., 1989. 11.
6. Lásd erről Gábor Csilla: *Szentek története a 17. század magyarországi katolikus prédikációirodalmában bevezetése*. In: Uő: *Laus et polemia*. Magasztalás és vetekedés középkor- és kora újkor szövegtípusokban. Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság Egyetemi Műhely Kiadó, Debrecen–Kvár, 2015. 85–86.
7. Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea*. Szentek csodái és szenvedései. Helikon Kiadó, Bp., 1990.
8. Klaniczay Gábor: *Legends as Life-Strategies for Aspirant Saints in the Later Middle Ages*. In: Hofer T.–Niedermüller P. (editors): *Life history as cultural construction/performance*: Proceedings of the 3. American-Hungarian Folklore Conference held in Budapest, 16–22. Aug. 1987. Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 1988. 80–117.
9. Györfly György: *István király és műve*. Gondolat, Bp., 1983².
10. Klaniczay: i. m. 88.
11. Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1983.
12. Jane Tibbets Schulenburg: *Sexism and the Celestial Gynaecium*. *Journal of Medieval History*, vol. 4. November–June, 1978. 117–133.
13. Vauchez: i.m. 350.
14. Uo.
15. Vauchez: i.m. 358–359.
16. Sík Sándor: *Szent magyarság*. Hat rádióbeszéd az Árpád-házi szentekről, Bp., 1936. Forrás: www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/magyar/sik_s/sik_ossz/html/szmagy5.html (letöltés: 2016. 06. 01.)
17. Szabó Magda: *A meráni fiú*. In: *Kívül a körön*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1980. 434, 451.
18. Magdeburgi Mechtild: *Az Istenség omló fényárja*. In: Puskely Mária: *Ezer év misztikájából*. Szent Gellért Kiadó, Szeged, 1990. 96–97.

19. <http://www.katolikus.hu/szentek/1113-195.html> (letöltés: 2016. 06. 01.)
20. <http://www.katolikus.hu/szentek/0118.html> (letöltés: 2016. 06. 01.)
21. <http://szabotanna.com/irokrol-koltokrol/magasan-lackfi-janos-ot-seb-belvarosi-konyvkiado-2000/> (letöltés: 2016. 06. 05.)
22. Lackfi János: *Öt seb*. Versek, Szent István Társulat, Bp., 2016. 94. (Első megjelenés: 2000)
23. Hernádi Mária: „valaki megrajzolta útjainat” Hagiográfia képekben, in Lackfi János: *Öt seb*, 109.

■ TOVÁBBI IRODALOM

- Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium*. I–II. Bp., 1977.
Barna Gábor (szerk.): *A szentisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában*. A magyar szentek tisztelete. Néprajzi Tanszék, Szeged, 2001.
Peter Brown: *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*. Atlantisz Kiadó, Bp., 1993.
Diós István: *A szentek élete*. I. Bp., 1984; II Bp., 1988.
Dümmerth Dezső: *Az Árpádok nyomában*. Bp., 1977.
Magyar Zoltán: *Szent István a magyar kultúrtörténetben*. Bp., 1996.
Magyar Zoltán: *Szent László a magyar néphagyományban*. Bp., 1998.
Magyar Zoltán: *Szent István a néphagyományban*. Bp., 2000.
Magyar Zoltán: *A keresztény Európa szellemi gyökerei*. Az öreg földrész hagiográfiája. Kairosz Kiadó, Bp., 2006.
Puskely Mária: *Virágos kert vala híres Pannónia*. Példaképek a magyar múltból. X–XVII. század. Bp., 1994.
Török József: *A magyar föld szentjei*. Ecclesia–Korda Kiadó, Kecskemét, 1997.

